

Living Memory vs. Official History; Places of Memory and Rereading Real History in the Light of Nora's Thought

MohammadAmir Ahmadzadeh ¹, Solmaz Avarideh ²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Cultural History, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. Email: m.ahmadzadeh@ihcs.ac.ir

2. Department of Social Science, PayameNoor University, Tehran, Iran. Email: avarideh92@pnu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:
September 14, 2025

In Revised Form:
October 31, 2025

Accepted:
March 15, 2026

Published Online:
June 5, 2026

Keywords: living memory, official history, places of memory, Reconsideration, Collective Identity.

Abstract

The present study examines the relationship between “living memory” and “official history” in the context of intellectual, cultural, and identity developments in modern and postmodern societies. The central issue of the research is the conflict between lived memories and informal narratives of marginalized groups and official memory organized by political and cultural institutions; a memory that, in the process of modern nation-building, has transformed history into an ideological tool for representing a homogeneous past and marginalized diverse memories. The present study, drawing on Pierre Nora’s theoretical framework of “lieux de mémoire” (sites of memory) and employing the method of critical discourse analysis, offers a new perspective on history. It explores the relationship between memory, history, and sites of memory, and examines the capacity of these sites to represent, revive, and sustain suppressed memories. The results show that the memory-making policies of modern states-nations have turned history into a tool for consolidating power and dominant discourse by marginalizing the memories of minority groups. In response to this trend, “sites of memory” can provide a means to grasp the true past and maintain continuity with it. In addition to reconstructing collective identity, the sites can also offer the opportunity to resist historical amnesia, revive neglected narratives and marginalized voices, thereby preserving plural collective memory against dominant official histories. The main achievement of the research is to highlight the role of memory sites in reviving multilayered narratives, confronting historical homogenization, and providing a critical framework for reinterpreting cultural identity and fostering polyphonic historiography; which allows for a deeper and multidimensional understanding of the process of memory-making and historical representation.

Cite this The Author(s): Ahmadzadeh, M. A., & Avarideh, S. (2026). Living memory vs. official history: Places of memory and rereading real history in the light of Nora’s thought. *Historical Sciences Studies* Vol.18, No 1, Serial No.41 –Spring-Summer:(1-24). <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.402328.473850>

Publisher: University of Tehran Press.

Author(s) retain the copyright. MohammadAmir Ahmadzadeh, Solmaz Avarideh

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.402328.473850>

1.Introduction

In recent decades, the concept of “collective memory” has become a central focus in the fields of cultural history, sociology, and the humanities. This growing attention reflects an increasing awareness of the role memory plays in shaping collective identity, representing the past, and reproducing power relations in modern societies. Within this framework, the relationship between “living memory” and “official history” has emerged as a key issue in memory studies, as these two represent distinct ways of engaging with the past. Living memory is rooted in lived experiences, oral narratives, and social rituals, and it continues through intergenerational interactions. In contrast, official history primarily relies on written documents, institutional frameworks, and formally constructed narratives. With the expansion of modernity and the emergence of nation-states, official history has increasingly functioned as a tool for organizing collective memory and consolidating national identity, often marginalizing alternative narratives and the experiences of peripheral groups. Under such conditions, the concept of “sites of memory” has gained particular significance as a mechanism for preserving and reproducing collective memory.

2.Problem Statement

The social and cultural transformations of the modern world have led to the weakening of living memory and a rupture in the intergenerational transmission of experiences. In this context, official history—largely shaped by power structures and political discourses—has increasingly replaced lived memory and represents the past through a unified and institutionalized narrative. Such a process risks eliminating or marginalizing diverse narratives and varied social experiences, ultimately intensifying a crisis of memory and fragmentation in collective identity. Accordingly, the central problem of this research is to examine the relationship between living memory and official history and to elucidate the role of sites of memory in preserving and reconstructing collective memory within the context of transformations in modern societies. This study seeks to demonstrate how sites of memory can function as intermediaries between the past and the present, resisting historical oblivion and the homogenization of narratives.

3.Theoretical Framework

The theoretical framework of this study is grounded in Maurice Halbwachs’ concept of collective memory and Pierre Nora’s theory of sites of memory (*lieux de mémoire*). Halbwachs, through his formulation of collective memory, argues that the recollection of the past is shaped within the framework of social groups and that memory is continually reconstructed within the context of social relations. From this perspective, remembering is not merely an individual cognitive act but a socially mediated process embedded in collective structures.

Building upon this approach, Pierre Nora introduces the concept of sites of memory to examine the condition of memory in modern societies—societies in which living memory has gradually declined. In order to preserve a connection with the past, memory becomes crystallized in various symbolic forms such as monuments, rituals, texts, cultural symbols, and commemorative practices. According to Nora, sites of memory are points where collective memories are condensed and preserved, enabling the reconstruction and transmission of the past in contexts where living memory has weakened or been disrupted. This perspective provides an interdisciplinary framework for analyzing the relationship between memory, space, power, and identity.

4.Results

The findings of this study indicate that in modern societies, with the weakening of oral traditions and the disruption of intergenerational transmission of experiences, living memory has gradually been replaced by official history. Relying on archival documents, educational institutions, and institutionalized narratives, official history reconstructs the past in a coherent framework that often aligns with dominant power discourses. In many cases, this process marginalizes diverse social narratives and lived experiences.

Living memory vs. official history: Places of memory and rereading real history in the light of Nora's... 3

Under such conditions, sites of memory gain particular significance as mechanisms for the preservation and reproduction of collective memory. These sites may appear in the form of physical spaces, cultural symbols, collective rituals, or literary texts, and by linking the past to the present, they contribute to the continuity of a society's cultural and historical identity.

Ultimately, this study demonstrates that rethinking the concept of memory and paying greater attention to sites of memory can provide a foundation for reconstructing plural and multi-voiced narratives of the past, while resisting the homogenization of historical memory within official narratives. Such an approach can strengthen historical consciousness, preserve cultural diversity, and contribute to the reconstruction of collective identity in contemporary societies.

پژوهشهای علوم تاریخی

شاپای الکترونیکی: ۲۴۷۶-۲۳۷۰

<https://jhss.ut.ac.ir>

انشارات دانشگاه تهران

حافظه زنده در برابر تاریخ رسمی؛ مکان‌های خاطره و بازخوانی تاریخ واقعی در پرتو اندیشه نورا محمدامیر احمدزاده^۱، سولماز آوریده^۲

m.ahmadzadeh@ihcs.ac.ir

avarideh92@pnu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه تاریخ فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه:

۲. استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران. رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

پژوهش حاضر به بررسی نسبت میان «حافظه زنده» و «تاریخ رسمی» در بستر تحولات فکری، فرهنگی و هویتی جوامع مدرن و پسانوگرا می‌پردازد. مسئله محوری پژوهش، تضاد میان حافظه‌های زیسته و روایت‌های غیررسمی گروه‌های به حاشیه رانده‌شده با حافظه رسمی سازمان‌یافته توسط نهادهای سیاسی و فرهنگی است؛ حافظه‌ای که در فرآیند ملت‌سازی مدرن، تاریخ را به ابزاری ایدئولوژیک برای بازنمایی گذشته یکدست تبدیل کرده و حافظه‌های متکثر را به حاشیه رانده است. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا و روش تحلیل انتقادی گفتمان، نوع جدیدی از نگاه به تاریخ را ارائه می‌دهد و با اشاره به رابطه بین حافظه، تاریخ و مکان‌های حافظه، ظرفیت این مکان‌ها را در بازنمایی، احیاء و تداوم حافظه‌های سرکوب‌شده بررسی می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که سیاست‌های حافظه‌ساز دولت - ملت‌های مدرن، با حاشیه راندن خاطرات گروه‌های اقلیت، تاریخ را به ابزار تثبیت قدرت و گفتمان مسلط بدل کرده‌اند؛ در برابر این روند «مکان‌های حافظه» می‌توانند بستری برای درک گذشته واقعی جامعه و حفظ پیوستگی با آن فراهم آورند. این مکان‌ها علاوه بر بازسازی هویت جمعی، امکان مقاومت در برابر فراموشی تاریخی، احیای روایت‌های مغفول و صداهای به حاشیه‌رانده را فراهم می‌سازند؛ به گونه‌ای که تنوع و چندصدایی حافظه جمعی در برابر سلطه روایت رسمی حفظ شود. دستاورد اصلی پژوهش، برجسته‌سازی نقش مکان‌های حافظه در احیای روایت‌های چندلایه، مقابله با یکنواخت‌سازی تاریخی و ارائه چارچوبی انتقادی برای بازخوانی هویت فرهنگی و تقویت تاریخ‌نویسی چندصدایی است؛ امری که امکان فهمی عمیق‌تر و چندبعدی از فرآیند حافظه‌سازی و بازنمایی تاریخی را فراهم می‌کند.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۶/۲۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۸/۱۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۲/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

واژه‌های کلیدی:

حافظه زنده، تاریخ رسمی، مکان‌های خاطره، بازخوانی، هویت جمعی.

استناد: احمدزاده، محمدامیر؛ آوریده، سولماز؛ (۱۴۰۵) حافظه زنده در برابر تاریخ رسمی؛ مکان‌های خاطره و بازخوانی تاریخ واقعی در پرتو اندیشه نورا؛ پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۱ (۲۴-۱).
DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.402328.473850>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران © نویسندگان: محمدامیر احمدزاده، سولماز آوریده

۱. مقدمه

در نیم‌قرن گذشته، مفهوم «یادسپاری جمعی» با استقبال فزاینده‌ای در میان حوزه‌های گوناگون علمی از جمله تاریخ، جامعه‌شناسی و مطالعات تاریخ فرهنگی روبه‌رو شده است. این رشد چشمگیر توجه، بیانگر اهمیت فزاینده حافظه به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی و فرهنگی در تحلیل فرایندهای هویت‌سازی، بازنمایی تاریخی و بازتولید قدرت در جوامع معاصر است. مطالعات حافظه جمعی، عموماً در دو رویکرد بنیادی تحلیل می‌شود: نخست، رویکرد نمادین، نهادی که حافظه جمعی را مجموعه‌ای از نمادهای عمومی می‌داند که جامعه آن را حفظ و منتقل می‌کند؛ دوم، رویکرد فردمحور که حافظه جمعی را حاصل انباشت و همپوشانی خاطرات فردی اعضای جامعه تلقی می‌کند؛ خاطراتی که در بستر تعاملات اجتماعی با هویت جمعی آن جامعه پیوند می‌یابند (see Olick & Vinitzky 2011; Zerubavel 2009). در پیوند با این چارچوب نظری، پژوهش حاضر بر گونه‌ای خاص از حافظه جمعی متمرکز است که در متون علمی و تحلیلی با عنوان «تاریخ از پایین» یا «حافظه زنده» شناخته می‌شود؛ حافظه‌ای که برخاسته از تجربه‌های زیسته، خاطرات فردی و جمعی، روایت‌های غیررسمی و حاشیه‌ای اعضای جامعه است. این نوع حافظه، اغلب در تقابل با حافظه رسمی عمل می‌کند؛ حافظه‌ای که از سوی نهادهای حاکم و ساختارهای قدرت سیاسی، فرهنگی یا آموزشی تولید، تثبیت و بازتولید می‌شود. نقطه مقابل خاطرات زیسته و روایت‌های غیررسمی برخاسته از تجربه‌های فردی و جمعی، تاریخ رسمی قرار دارد؛ روایتی نهادینه که کمتر بازتاب‌دهنده تجربه‌های شخصی و بیشتر در خدمت اهداف سیاسی و ایدئولوژیک، مانند تثبیت هویت ملی، مشروعیت‌بخشی به قدرت و تقویت انسجام فرهنگی است.

تاریخ همواره تلاشی برای ثبت خاطرات و انتقال تجربه‌ها بوده است؛ چنان‌که سیسرو آن را «حافظه زندگی» (آرمین، ۱۴۰۲: ۴۵۴) می‌نامد؛ تعریفی که بر نقش بنیادین آن در شکل‌دهی و حفظ حافظه جمعی دلالت دارد. این تعریف، تاریخ را سازوکاری برای تداوم حیات جمعی و بازتولید معنا می‌داند. با وجود این جایگاه مفهومی والا، کاربرد اجتماعی و نهادی تاریخ تا پیش از شکل‌گیری دولت - ملت‌های مدرن، عمدتاً محدود به روایت‌های پراکنده، محلی و غیررسمی بود. تنها با ظهور نهادهای سیاسی و اداری مدرن بود که تاریخ به دانشی نظام‌مند و ابزاری برای نظم‌بخشی به حافظه جمعی و هویت‌سازی ملی بدل شد. با ظهور گفتمان ملی‌گرایی در سده نوزدهم، تاریخ به ابزاری محوری برای ملت‌سازی بدل شد؛ زیرا دولت‌ها و نخبگان فرهنگی دریافتند که برای ایجاد هویت مشترک و انسجام اجتماعی باید گذشته‌ای مشترک و افتخارآمیز

1. Olick
2. Olick & Vinitzky
3. Zerubavel

برای مردم ترسیم شود. بدین‌سان، تاریخ‌نگاری به ابزار کلیدی در تولید روایت‌های ملی، اتصال گذشته به حال و شکل‌دهی به حافظهٔ جمعی ملت‌ها تبدیل شد. در راستای تبیین نقش تاریخ به‌عنوان ابزار هویت‌ساز در بستر ملت‌سازی مدرن، آلایدا^۱ آسمن تأکید می‌کند که عضویت در یک اجتماع جمع - مانند یک ملت - مستلزم درونی‌سازی تاریخی است که فراتر از تجربهٔ زیستهٔ فرد و طول عمر شخصی اوست (Assmann, 2008: 52). از این‌رو، فرد به حافظه‌ای جمعی متصل می‌شود که نه برخاسته از تجربهٔ زیسته‌ی او؛ بلکه از روایت‌های نهادینه، ساخت‌یافته و اغلب ایدئولوژیک شکل گرفته و ملت را یکپارچه بازنمایی می‌کند. در امتداد همین تحلیل بندیکت، اندرسون ملت را «جامعه‌ای خیالی»^(۱) می‌داند که از طریق تاریخ‌نگاری رسمی، آموزش، رسانه‌ها و آیین‌های ملی شکل می‌گیرد و تاریخ مکتوب نقش کلیدی در تولید هویت ملی مشترک و خیال‌پردازی سیاسی دارد (Anderson, 1983: 44). در چنین چارچوبی، تاریخ نه‌تنها دانشی برای شناخت گذشته؛ بلکه ابزاری ایدئولوژیک برای بازنمایی وحدت ملی، بزرگ‌نمایی افتخارات و تثبیت تداوم فرهنگی است و برجسته شدن جایگاه تاریخ در عرصه‌های عمومی ناشی از ضرورت‌های سامان‌دهی به هویت جمعی در بستر دولت مدرن است. در این بستر، گذشته به‌صورت گزینشی بازنویسی می‌شود تا هویتی ایدئولوژیک و سازگار با نظام سیاسی تولید شود و حافظهٔ واقعی مردم را با «تاریخ ساخته‌شده‌ای» جایگزین کند، که بازتاب ذهنیت و اهداف سیاست‌گذاران و مورخان رسمی است. نتیجهٔ این فرآیند، تحریف تصویر گذشته و حذف تدریجی آنچه «واقعاً» رخ داده از حافظهٔ جمعی است.

با از میان رفتن حافظهٔ زنده و جایگزینی آن با تاریخ رسمی در جامعه‌ی مدرن، پی‌یر نورا می‌پرسد: «در جهانی که حافظهٔ زنده از میان رفته، چگونه می‌توان گذشته را حفظ کرد؟» (Nora, 1992)؛ پرسشی که هم تاریخ رسمی را به چالش می‌کشد و هم تداوم معنا در دل گسست‌های مدرن را زیر سؤال می‌برد. پی‌یر نورا تاریخ‌نگار و اندیشمند فرانسوی است، که مفهوم «مکان حافظه»^(۲) را در واکنش به تحول در رابطهٔ جامعه با «حافظه و تاریخ» در دهه ۱۹۸۰ مطرح کرد. دگرگونی هویت ملی فرانسه پس از جنگ جهانی دوم، عامل اصلی توجه پی‌یر نورا به مفهوم «مکان‌های حافظه» بود؛ مفهومی که او برای توضیح چگونگی حفظ حافظهٔ جمعی در جهانی به کار گرفت که در آن، حافظهٔ زنده رو به زوال نهاده است. به عقیدهٔ وی در دنیای مدرن، حافظهٔ زنده و جمعی در حال از بین رفتن است و جوامع برای جبران آن، به‌صورت نمادین یا مادی «مکان‌هایی برای حافظه» می‌سازند. طبق نظر نورا، مکان‌های خاطره صرفاً مکان‌های جغرافیایی واقعی نیستند؛ بلکه نمادهایی هستند که هم جنبه مادی و هم معنوی دارند و به مرور زمان و با مشارکت جامعه، به بخشی از حافظهٔ جمعی یا ملی تبدیل می‌شوند. به بیان دیگر، این

1. Aleida Assmann

مکان‌ها «پیوند بین گذشته و حال» هستند و تجلی هویت فرهنگی، تاریخی و اجتماعی یک ملت محسوب می‌شوند. «مکان‌های خاطره» برای جبران فقدان حافظه زیسته و حفظ هویت تاریخی جوامع در شرایط بحران، گذشته را از طریق اشکال نمادین، آیینی و فرهنگی بازآفرینی می‌کنند و به واسطه نمادها و آیین‌ها، استمرار حافظه جمعی را ممکن می‌سازند.

مکان‌های حافظه با هدف حفظ گذشته و مقابله با فراموشی پدید آمده‌اند. این فضاها می‌کوشند در برابر گذر زمان ایستادگی کنند و از خلال نشانه‌هایی اندک، بیشترین بار معنایی را به جامعه منتقل سازند. پی‌یر نورا از دو گونه مکان حافظه با عنوان «مکان ساخته‌شده» و «مکان تحمیل‌شده» یاد می‌کند و از این رهگذر، مسئله شکل‌گیری حافظه توسط گروه‌های حاشیه‌ای را مطرح می‌سازد. به باور او، این گروه‌ها در فرآیند ملت‌سازی سرکوب شده و فرصت ساخت یا بیان حافظه جمعی خود را از دست داده‌اند. با این حال، امروزه می‌تواند آگاهانه و بر پایه روایت‌هایی متفاوت از تاریخ، مکان‌های حافظه بدیل خود را پدید آورند. چنین حافظه‌هایی، همچون مکان‌های حافظه کلاسیک، حاصل کنش آگاهانه یادآوری‌اند، اما بر بستری از تاریخی جایگزین شکل می‌گیرند. نورا در نهایت تأکید می‌کند که آنچه یک «مکان» را به «مکان حافظه» بدل می‌سازد، تعامل میان حافظه و تاریخ است؛ تعاملی دوسویه که به اراده‌ای آگاهانه برای به‌خاطر آوردن نیاز دارد (سروش‌فر و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۳-۴۴).

نورا معتقد است که در دوران مدرن و با گسست حافظه جمعی، جامعه برای درک گذشته و شکل‌گیری هویت، ناگزیر به تکیه بر حافظه‌ای عینی، اصیل و به دور از سیاست‌زدگی است که از طریق «مکان‌های خاطره» ممکن می‌شود. وی با تأکید بر گسست حافظه زنده در جوامع مدرن، «مکان‌های حافظه» مانند بناها، یادبودها، موزه‌ها و روایت‌های فرهنگی و اجتماعی را پناهگاه‌هایی می‌داند که گذشته را در غیاب حافظه طبیعی جمعی حفظ می‌کنند (Nosova, 2021). تاریخ‌نگار معاصر، حافظه جمعی را جدا از تاریخ رسمی و به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی و اجتماعی می‌بیند و بر اهمیت آن در شکل‌گیری هویت فردی و جمعی تأکید می‌کند تا در سایه این دیدگاه، حافظه را از حاشیه به مرکز مطالعات فرهنگی و تاریخی بیاورد و جایگاه آن را در ساخت هویت جمعی و فردی برجسته کند. با شتاب تحولات جهانی و تضعیف پیوسته‌های تاریخی، بسیاری از جوامع با بحران حافظه زنده مواجه هستند؛ وضعیتی که ضرورت بازاندیشی در مفهوم حافظه و نقش آن در هویت‌سازی فردی و جمعی را برجسته می‌سازد. در پرتو این وضعیت و در مواجهه با بحران حافظه و مسئله‌مند شدن آن در جوامع معاصر، بازخوانی نظریه «مکان‌های حافظه» - به‌عنوان واکنشی مفهومی به این بحران - ضرورتی نظری و تحلیلی یافته است. پژوهش حاضر با تمرکز بر کارکرد «مکان‌های خاطره» در صیانت از حافظه زنده در بستر تحولات فکری و فرهنگی پسانوگرایی می‌کوشد پیوند میان تاریخ، حافظه، سیاست و هویت را بازخوانی کند و به تقویت آگاهی تاریخی و بازسازی هویت فرهنگی یاری رساند. مروری بر تحقیقات حافظه جمعی

نشان می‌دهد که این مفهوم نخستین بار توسط مورس هالبواکس (۱۹۲۵) وارد جامعه‌شناسی شد. از دهه ۱۹۸۰، با بروز بحران‌های تاریخی و تحولات فرهنگی، پی‌یر نورا (۱۹۸۴) نظریه «مکان‌های حافظه» را مطرح کرد و پژوهش‌های گسترده‌ای در قالب آثار نظری، تجربی و میان‌رشته‌ای شکل گرفت. با توجه به خاستگاه این حوزه در میان اندیشمندان خارجی و حجم بالای آثار منتشرشده، فهرست کردن کامل منابع می‌تواند به کنار گذاشتن یا نادیده گرفتن بخشی از منابع ارزشمند بینجامد. بنابراین، در این جا تنها به چند مورد منتخب، صرفاً با هدف آشنایی اولیه مخاطبان بسنده می‌شود. از جمله: شامون و واسکات (۱۹۸۹)، شوارتز (۱۹۹۱)، شومن و آکیاما (۱۹۹۸)، پژوهش مشترک شوارتز و شامون (۲۰۰۵)، مونتانیو (۲۰۰۸)، بیکر (۲۰۱۲)، لوئیکی (۲۰۱۸)، همچنین کراوچیک و بالسر (۲۰۲۱). در ایران نیز اگرچه پژوهش‌ها در حوزه حافظه جمعی پیشینه محدودی دارند؛ اما در سال‌های گذشته به تنوع موضوعی چشمگیری دست یافته است. از نخستین تحقیقات داخلی در حوزه حافظه جمعی می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد: رساله احمدی (۱۳۸۷) «تاریخ و خاطره جمعی»، پژوهش میدانی کاظمی و زاهد (۱۳۸۸) درباره حافظه جمعی حوزویان شیراز و کاوش نظری نورایی (۱۳۸۳) درباره نقش حافظه جمعی در شکل‌گیری هویت. همچنین تحقیقات فاضلی (۱۳۹۱) با موضوع «حافظه تاریخی»، کریمی (۱۳۹۲) با عنوان «حافظه جمعی و فرایند هویت‌یابی: تأملاتی سیاست‌گذارانه»، رسولی (۱۳۹۴) با «نگاهی به روابط برون‌گروهی دیاسپورای ارمنی با تکیه بر مفهوم حافظه جمعی»، فرزید و همکاران (۱۳۹۶)، با موضوع «جامعه‌شناسی حافظه جمعی: حوزه مطالعاتی پارادایمیک یا ناپارادایمیک»، عباسی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در روند پاکسازی نقاشی‌های دیواری»، رسولی و فاضلی (۱۳۹۸) در تحقیقی با محوریت «حافظه و دین در ایران: تحولات و چشم‌اندازها»، ذکایی و والا (۱۳۹۹) با موضوع «سیاست حافظه، حافظه فرهنگی و ترومای فرهنگی در تاریخ معاصر ایران»، زینلی گنابادی و ذاکر جعفری (۱۴۰۱) در «نقش شعر و موسیقی در ماندگاری آیین‌های نوروزی بر اساس نظریه حافظه جمعی هالبواکس «صادق‌جقه (۱۴۰۱) با تحقیقی در حوزه «سیاست حافظه، خاطره جمعی و امنیت ملی»، آرمین و خان‌محمدی (۱۴۰۲) در «تاریخ فرهنگی آشوریان، از سیاست حافظه تا سیاست بایگانی»، عباداللهی و آوریده (۱۴۰۳) در مقاله «میرزا کوچک خان جنگلی میان حافظه و تاریخ؛ مزارهای میرزا به مثابه مکان‌های حافظه» و کاشفی‌فرد و منتظر قائم (۱۴۰۳) با موضوع «رسانه‌ای شدن و سیاست حافظه جمعی؛ فراترکیب مطالعات حافظه رسانه‌ای شده»، از دیگر آثار ارزشمند در این حوزه است. مروری بر آثار شاخص نشان می‌دهد که پژوهش‌های حافظه جمعی، با تمرکز بر هویت، حافظه فرهنگی، فضا و گروه‌ها، تحولات تاریخی - اجتماعی و جامعه معاصر، عمدتاً مبتنی بر دیدگاه‌های هالبواکس و پل ریکور بوده‌اند. استثنای این روند پژوهش عباداللهی و آوریده (۱۴۰۳) است که به‌طور مصداقی، تحلیلی از مکان حافظه بر اساس نظریه نورا را ارائه می‌کند. بنابراین،

نظریه پی‌یر نورا حضور کم‌رنگی در ادبیات علمی داخلی دارد، در حالی که در پژوهش‌های بین‌المللی، نورا همراه هالبواکس جایگاه برجسته‌ای در مطالعات حافظه جمعی، به ویژه در بسترهای فضایی و نمادین دارد. هدف این نوشتار معرفی و بررسی نظریه «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا است؛ این نظریه نوع جدیدی از نگاه به تاریخ و جامعه‌شناسی تاریخی را مطرح می‌کند؛ رویکردی پسامدرنی که در آن اساساً واقعیت بیشتر حالت برساختی دارد؛ از جمله واقعیت تاریخی. نظریه‌ای که با وجود جایگاه برجسته بین‌المللی، در پژوهش‌های دانشگاهی ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بازخوانی این نظریه می‌تواند تبیین‌های نوینی از رابطه حافظه، فضا، هویت جمعی و ساختارهای فرهنگی در بافت‌های تاریخی و اجتماعی معاصر فراهم ساخته، تاریخ را از اسارت ایستایی و کهنگی رها کرده و به بازپیوند آن با زیست پویا و معاصر انسان کمک کند.

۲. مبانی نظری

۲.۱- مقدمه‌ای بر مفهوم حافظه زنده

«حافظه زنده» از ایده‌های بنیادین فلسفه معاصر است که در تلاقی پدیدارشناسی، هرمنوتیک و نظریه تاریخ شکل گرفته است. «حافظه زنده» بُعدی پویا از حافظه جمعی است که در گفت‌وگوهای میان‌نسلی، آیین‌های فرهنگی و روایت‌های شفاهی بازتولید می‌شود و مجموعه‌ای از خاطرات مشترک را در قالب روایت‌هایی معنادار با نیازهای امروز و فردای جامعه پیوند می‌دهد. حافظه زنده در بستر زندگی جاری حضور دارد و در روابط میان‌نسلی، روایت‌های شفاهی و بدن‌های خاطره‌مند استمرار می‌یابد. حافظه زنده یا تاریخ واقعی در تار و پود زندگی اجتماعی جاری است، از دل تجربه‌های روزمره می‌جوشد، به‌طور فعال توسط اعضای جامعه زیسته و بازتولید می‌شود و در متون دانشگاهی به‌عنوان حافظه‌ای پیوندخورده با زیست جمعی و بستر فرهنگی شناخته می‌گردد. این حافظه در روابط میان‌فردی، آیین‌های خانوادگی و روایت‌های شفاهی تداوم می‌یابد و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. ویژگی متمایز این حافظه، پیوند آن با احساسات، تجربه‌های زیسته و تعلق اجتماعی است؛ حافظه‌ای عینی- جسمانی که در مناسک و کنش‌های فرهنگی نهادینه شده است. این نوع حافظه، ساختاری جهت‌دار دارد، روایت‌های آن از گذشته فقط نوستالژیک نیستند؛ بلکه در پاسخ به نیازهای حال و آینده بازتفسیر می‌شود. چنین بازتفسیرهایی هویت جمعی را تثبیت می‌کند، انسجام و تداوم فرهنگی می‌آفریند و به‌عنوان بخشی فعال در معناسازی و هویت‌سازی جمعی عمل می‌کند. با توجه به ویژگی‌ها و بسترهای شکل‌گیری «حافظه زنده» می‌توان گفت که این شکل از حافظه، به‌ویژه در جوامع سنتی، زمینه‌ای برای استمرار، بازخوانی و نهادینه‌سازی معنا در چارچوب تاریخی و فرهنگی فراهم می‌کند. در چنین جوامعی، حافظه بیشتر در قالبی جمعی و از طریق خانواده، خویشاوندی و

مناسک آیینی انتقال می‌یابد. روایت‌های میان‌نسلی، به‌ویژه سخنان بزرگان، فرد را به گذشته‌ای فراتر از تجربه شخصی پیوند می‌زنند و با انتقال تجربه‌های خانوادگی و تاریخی، حافظه‌ای جمعی می‌سازند که هویت فرد را در سطحی گسترده از اکنون زیستی‌اش گسترش می‌دهد. با وجود کارکرد بنیادین روایت‌های میان‌نسلی در شکل‌دهی به حافظه جمعی، پایداری حافظه زنده وابسته به تداوم بسترهای سنتی و حضور فعال راویان است. با از میان رفتن نسل‌های حامل خاطره‌ها، به دلیل ماهیتی ناپایدار، پیوندهای حافظه‌ای تضعیف شده و رابطه گذشته و حال به پیوندی انتزاعی و غیرشخصی تبدیل می‌شود. در همین راستا، بررسی مفهوم حافظه در گفتمان‌های تاریخی اغلب زیربنای هستی‌شناختی تاریخ تلقی می‌شود. آنچه گذشته را به حال متصل می‌کند و قابل روایت می‌سازد حافظه است. از این منظر، تاریخ و حافظه گاه مترادف هستند؛ زیرا حافظه متوجه گذشته است و گذشته در قالب حافظه بازشناخته می‌شود. این پیوند در سنت باستانی تاریخ‌نگاری نیز دیده می‌شود: هرودوت در آغاز تواریخ تصریح می‌کند که هدفش از نوشتن، جلوگیری از فراموشی اعمال مهم و حفظ خاطره آن‌هاست. بنابراین، تاریخ‌نگاری از آغاز بر حافظه‌ای مبتنی بر کنش‌های زنده و اجتماعی استوار بوده است، نه آرشیوهای رسمی (Mosinyan, 2018:66).

۲-۲. گذار از حافظه سنتی به تاریخ رسمی

حافظه سنتی پدیده‌ای پویا و چندلایه است که در زمینه‌های مذهبی، آیینی و شفاهی شکل می‌گیرد و از طریق مناسک، روایت‌ها و زبان گفتار میان نسل‌ها منتقل می‌شود. این حافظه سازوکاری فعال در تولید معنا و تجربه اجتماعی دارد و در غیاب نهادهای مدرن، نقش بنیادین در حفظ انسجام اجتماعی و انتقال ارزش‌های فرهنگی ایفا می‌کند. حافظه سنتی برخلاف حافظه مدرن، که بر نوشتار و مستندسازی استوار است، در قالب روایت‌های شفاهی، حکایت‌های عامیانه، آیین‌های مذهبی و شعرهای جمعی بازتولید می‌شود و در تعامل بین‌نسلی معنا می‌یابد. به گفته هالبواکس، این حافظه نمونه‌ای از «حافظه جمعی درون‌گروهی» است که در نهادهای سنتی مانند خانواده و دین ساختار معنایی و هویت‌ساز پیدا می‌کند و با گذشته و اکنون در پیوند است؛ این حافظه بیشتر کارکردی عمل‌گرایانه^(۳) دارد و در پاسخ به نیازهای حال بازتفسیر و بازتولید می‌شود (فاضلی، ۱۳۹۱: ۱۱). با ورود به دوران مدرن، نظم حافظه سنتی دچار گسست شد و از حافظه شفاهی و زیسته به حافظه نهادی، مکتوب و برنامه‌ریزی‌شده گذار یافت. دین که پیش‌تر تجربه‌ای فردی و آیینی بود، تحت کنترل نهادهای مدرن مانند دولت، آموزش و رسانه‌ها قرار گرفت و روایت‌های گذشته دینی با اهداف ایدئولوژیک و هویت‌سازی ملی جایگزین حافظه روزمره شد. در این فرآیند، حافظه دینی دچار بازآرایی گفتمانی و تحریف ساختاری شد؛ بدین معنا که گذشته دینی نه آن‌گونه که زیسته و روایت شده بود، بلکه آن‌گونه که باید بازنمایی می‌شد، صورت‌بندی گردید. برخی وقایع، شخصیت‌ها و مضامین دینی برجسته شدند تا به‌مثابه منابع

مشروعیت سیاسی یا نمادهای هویت دینی - ملی بازتولید گردند؛ در حالی که سایر عناصر ناسازگار با روایت رسمی به حاشیه رانده شدند یا به کلی از حافظه عمومی حذف گردیدند (ر.ک. فاضلی، ۱۳۹۸: ۷۸-۴۱). این روند به شکل‌گیری حافظه‌ای مهندسی‌شده و ایدئولوژیک انجامید که به جای بازتاب تنوع تجربه دینی، در خدمت تثبیت هویت جمعی مطابق گفتمان مسلط، پویایی و تنوع تجربه دینی را از دست داد. از این زاویه، پایان سنت‌ها نقطه عطفی است که در آن، حافظه خودانگیخته - برآمده از تجربه‌های زیسته و روابط میان‌نسلی - رو به زوال می‌رود و تاریخ زنده جای خود را به «تاریخ تاریخ» می‌دهد؛ تاریخی که گذشته را در قالب نظام دانشی و روش‌مند ثبت، تحلیل و بازنمایی می‌کند. این گذار، نشانه دگرگونی ژرف در شیوه شناخت و کنترل گذشته در جوامع مدرن است. تاریخ در این نگاه، مستقل از تجربه‌های زیسته، دارای ساختاری رسمی و ثابت است. به گفته هالبواکس، «تاریخ خارج از گروه‌ها و بالاتر از آن‌ها قرار دارد» (Halbwachs, 1992: 80-81). از این رو، یکی از ویژگی‌های مدرنیته، گذار از حافظه جمعی به تاریخ رسمی است؛ فرایندی که در آن گذشته از شکل زنده و آیینی به صورتی مکتوب و نظام‌مند درمی‌آید و در جوامع مدرن، حافظه جمعی را به چالش می‌کشد. در این روند، گذشته از زیسته جاری به ابژه‌ای بازنمایی‌شده بدل می‌شود. تجربه‌ای که در بستر عاطفه و حافظه جمعی جریان داشت، اکنون در چارچوبی عقلانی و ساخت‌یافته روایت می‌گردد. بدین سان، تاریخ با فاصله‌گذاری معرفتی، حضور زنده را به روایتی گفتمانی تبدیل می‌کند و حافظه نمادین و نهادی‌شده را جایگزین حافظه زیسته می‌سازد.

گذار از حافظه زنده به تاریخ رسمی صرفاً انتقالی شکلی نیست؛ بلکه دگرگونی معرفتی و گفتمانی است. تاریخ را می‌توان برساخته‌ای انتخابگر و ساختمند دانست که گذشته را در چارچوب نیروهای سیاسی و فرهنگی بازتفسیر می‌کند و در خدمت نظم‌های ایدئولوژیک و قدرت‌محور قرار می‌گیرد. از این منظر، سلطه حافظه رسمی یا «تاریخ - سیاست» تنها به بازنمایی گذشته محدود نمی‌شود؛ بلکه هویت‌های جمعی و ملی را دگرگون می‌سازد. این فرایند با حذف یا تغییر روایت‌های متنوع، حافظه تاریخی را یکسان‌سازی می‌کند و تجارب فرهنگی و اجتماعی متکثر را به حاشیه می‌راند. در نتیجه، بنیان‌های هویت ملی تضعیف شده و جامعه در بازتولید ریشه‌ها و ارزش‌های مشترک خود با بحران روبه‌رو می‌شود. این روند دقیقاً مصداق «وسواس حافظه‌ای» از نظر ذکایی و والا (۱۳۹۹) است، که به تکرار گزینشی و مداوم بخش‌های خاصی از تاریخ توسط نهادهای رسمی اشاره دارد. در این فرآیند، از طریق نمادها، مراسم و رسانه‌ها، حافظه جمعی به نفع روایت‌های حکومتی بازسازی می‌شود و بخش‌هایی از خاطرات ناسازگار حذف یا تحریف می‌گردند. پیامد آن هم فراموشی نظام‌مند، تضعیف پیوندهای تاریخی و بروز بحران هویت ملی است. سلطه حافظه رسمی همچنین به فرسایش تنوع فرهنگی و کاهش حس تعلق می‌انجامد. از این رو، احیای روایت‌های بدیل و حفظ چندصدایی در حافظه تاریخی ضرورتی اساسی است.

۲-۳. تمایز میان حافظه زنده و تاریخ رسمی از دیدگاه هالبواکس

از دیدگاه هالبواکس، حافظه جمعی صرفاً یادآوری رویدادهای تاریخی نیست؛ بلکه بازسازی گزینشی تجربه‌ها و وقایعی است که گروه‌های اجتماعی برای حفظ هویت خود برمی‌گزینند. این حافظه از طریق زبان، هنر، ادبیات و روایت‌های شفاهی منتقل می‌شود و به‌ویژه در جوامع پرشتاب، نقشی اساسی در مقاومت در برابر فراموشی و فشارهای فرهنگی ایفا می‌کند. در برابر تاریخ رسمی که بر اسناد و روایت‌های نهادینه و غالباً قدرت‌محور استوار است، حافظه زنده بر تجربه‌های زیسته، احساسات و روایت‌های مردمی تکیه دارد. بدین‌سان، حافظه جمعی می‌تواند در برابر حذف و تحریف تاریخ رسمی ایستادگی کند و روایتی بدیل از گذشته ارائه دهد (میرزایی، ۱۴۰۳: ۲۴۹-۲۴۸).

در ادامه بحث، با هدف تبیین هرچه دقیق‌تر تمایز میان «حافظه زنده» و «تاریخ رسمی»، ابتدا دیدگاه موریس هالبواکس - بنیان‌گذار مفهوم حافظه جمعی - درباره این تمایز مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ چرا که نظریه او شالوده مفهومی مهمی برای فهم این دو گونه متفاوت از مواجهه با گذشته فراهم می‌سازد. موریس هالبواکس، جامعه‌شناس فرانسوی و بنیان‌گذار مفهوم «حافظه جمعی»، تمایز بنیادینی میان «حافظه زنده» و «تاریخ رسمی» قائل است؛ تمایزی که ریشه در تفاوت‌های ساختاری شکل‌گیری، عملکرد اجتماعی و شیوه بازنمایی گذشته دارد. از منظر او، این دو نه صرفاً ابزارهایی برای روایت گذشته؛ بلکه دو شیوه بنیادی برای نسبت برقرار کردن با گذشته و بازتعریف هویت جمعی هستند. هالبواکس تصریح می‌کند: «فراموشی چهره‌ها و صداها، حافظه را از حالت زنده‌اش خارج کرده و به قلمرو بی‌نام‌ونشان تاریخ پرتاب می‌کند» (Ricœur, 2004: 395). در این نقطه گسست، حافظه زنده جای خود را به تاریخ می‌سپارد؛ تاریخی که دیگر نه بر زبان شاهدان عینی؛ بلکه بر اسناد، آرشیوهای رسمی و روایت‌های نهادینه‌شده استوار است. این تاریخ، برخلاف حافظه زنده، که از گرمای تجربه مستقیم و روابط میان‌فردی برخوردار است، در چارچوب نظام‌های دانایی و قدرت، گذشته را به‌گونه‌ای نظام‌مند و به‌اصطلاح علمی بازسازی می‌کند. همین تضاد بنیادین میان حافظه سنتی و روایت تاریخی مدرن است که هالبواکس را بر آن می‌دارد تا بگوید: «به‌طور کلی، تاریخ فقط زمانی آغاز می‌شود که سنت پایان یافته باشد» (Schwartz, 1997: 470).

توجیه نظری موریس هالبواکس در تمایز میان حافظه و تاریخ بر دو بنیان مفهومی استوار است. نخست، تمایز میان منطق تداوم در حافظه، در برابر منطق گسست در تاریخ است. حافظه جمعی بر پیوستار تجربه‌های زیسته و روابط میان‌نسلی استوار است و نوعی استمرار معنایی بازتولید می‌کند. در مقابل، تاریخ مدرن و نهادینه، بر گسست‌های بنیادین اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تأکید دارد و هر دوره را مقطعی مستقل می‌نماید. از منظر معرفت‌شناسی نیز این تمایز با روایت‌گرایی هم‌خوان است؛ زیرا هیچ روایتی بازنمایی کامل و بی‌واسطه از واقعیت نیست؛

چراکه هر روایت همواره از صافی زبان، حافظه و چارچوب‌های تفسیر عبور می‌کند. دومین تمایز در نظریه هالبواکس، محدودیت‌های حافظه در برابر گرایش تاریخ مدرن به کلی‌سازی و انسجام است. حافظه جمعی ماهیتی موقعیتی، متکثر و زمینه‌مند دارد و در بسترهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی شکل گرفته و بازتولید می‌شود؛ از این رو سیال، چندصدایی و گاه متعارض است. در مقابل، تاریخ مدرن - با اتکا به اسناد رسمی و روش علمی - می‌کوشد روایتی منسجم، کلیت‌مند و عینی از گذشته بسازد. حافظه در سطح روایت‌شناسی فاقد تمایز روشن میان عناصر اصلی و فرعی است و محتوایش به گونه‌ای نامرتب و وابسته به تجربه زیسته بروز می‌کند، حال آن‌که تاریخ با نظم روایی و سلسله‌مراتب معنایی خود، گذشته را چون حقیقتی قطعی و ضروری بازنمایی می‌کند. این تمایزها صرفاً در سطح نظری باقی نمی‌مانند؛ بلکه پیامدهای معرفتی و سیاسی مهمی به همراه دارند. تا زمانی که نسل‌های شاهد یک رویداد همچنان زنده‌اند، رویداد در قلمرو حافظه باقی می‌ماند و در برابر جذب شدن در تاریخ رسمی مقاومت می‌کند. حافظه با بار عاطفی و تجربه زیسته‌اش نوعی ایستادگی روایی در برابر ساختاردهی سرد و منظم تاریخ دارد. با این حال، همین حافظه زنده همواره در معرض بازسازی، دستکاری و بهره‌برداری ایدئولوژیک است؛ زیرا مشروعیتش نه بر اسناد و روش علمی؛ بلکه بر روایت‌هایی وابسته به قدرت و سیاست استوار است. از این رو، تمایز حافظه و تاریخ صرفاً نظری نیست، بلکه چالشی سیاسی، اخلاقی و هستی‌شناختی در مواجهه با گذشته پدید می‌آورد (Mosinyan, 2018:67).

۲-۴. بحران حافظه و تمایز آن از تاریخ در اندیشه نورا

جامعه معاصر، با تاریخی بازنگری‌شده‌ای مواجه است که دیگر توان تفسیر جامع و بی‌طرف از واقعیت را ندارد؛ زیرا تحت‌تأثیر ذهنیت تاریخ‌نگار و سیاست‌زدگی روزافزون، حافظه جمعی گسسته شده و گذشته آن‌گونه که «واقعاً بوده است»، فراموش می‌شود. سلطه سیاست بر تاریخ، بحرانی عمیق در حافظه زنده ایجاد کرده است. نورا در ارتباط با این مسئله می‌گوید: «ما از گذشته‌ای ریشه‌دار عبور کرده‌ایم و وارد گذشته‌ای شده‌ایم که آن را چون گسستی بنیادین تجربه می‌کنیم» (Nora, 1989:12). در این وضعیت، روایت‌های کلان و انتزاعی کفایت ندارند و باید به نقاط عینی و چندوجهی حافظه توجه کرد؛ نقاطی که خاطرات جمعی در آن‌ها تثبیت، بازسازی و منتقل می‌شوند. این نقاط - که می‌توانند مکان‌های فیزیکی، آیین‌ها، اشیاء، نمادها یا حتی لحظاتی خاص از تاریخ باشند - به مثابه کانون‌های فشرده معنا، امکان بازیابی حافظه زنده را فراهم می‌آورند؛ حافظه‌ای ریشه‌دار در زندگی روزمره که پیوندی مستقیم با احساس، تجربه و هویت دارد. بر این اساس، تاریخ رسمی، که بر پایه اسناد و تحلیل‌های عقلانی و از بالا به پایین تدوین می‌شود، نمی‌تواند جایگزین حافظه جمعی گردد. این نوع تاریخ، که اغلب تحت تأثیر ملاحظات سیاسی و فرهنگی شکل می‌گیرد، روایت‌هایی گزینشی و بی‌روح از گذشته ارائه می‌دهد و به دلیل ساختار خشک و عقلانی‌اش قادر نیست با تجربیات عاطفی و زیسته مردم

پیوند برقرار کند. از این رو، پی‌یر نورا میان تاریخ به‌مثابه بازنمایی ساختارمند، و حافظه به‌مثابه تجربه‌ای زنده، سیال و اجتماعی، تمایز قائل می‌شود.

حافظه پدیده‌ای پویا و اجتماعی است که همواره با قدرت‌ها، نهادها و گفتمان‌های مسلط در تعامل قرار دارد. در این معنا، حافظه تنها ابزار یادآوری گذشته نیست؛ بلکه بستری فعال برای بازتعریف هویت جمعی و نظم اجتماعی است. حافظه تاریخی عرصه‌ای چندصدایی و بازسازی‌شونده است؛ جایی که یادآوری و فراموشی، حذف و بازگویی، سلطه و مقاومت پیوسته در کشاکش هستند. درک رایج از تاریخ بیشتر در پی جایگزینی و سلطه بر حافظه است تا حفظ آن. حتی وقتی عناصری چون موزه‌ها یا یادمان‌ها را حفظ می‌کند، بار عاطفی و جمعی آن‌ها را خنثی کرده و به اشیائی تاریخی و بی‌جان تبدیل می‌کند. جمله معروف نورا: «تاریخ همیشه به حافظه مشکوک است و مأموریت واقعی آن سرکوب و نابودی آن است» (ibid, 9)، دقیقاً در راستای تأیید این تحلیل است.

در نگرش پست‌مدرن، تلاش برای دستیابی به روایت «واقعی» با تناقضی همراه است که در آن تاریخ عینی از دست می‌رود و تنها حافظه به‌عنوان حامل حقیقت زیسته باقی می‌ماند. در این دیدگاه، به‌جای تکیه بر اسناد رسمی، بر حافظه‌های زنده و پراکنده تأکید می‌شود. بدین ترتیب، تمایزی بنیادین میان تاریخ رسمی و حافظه شکل می‌گیرد: حافظه در پی بازخوانی «آنچه واقعاً رخ داده» است، در حالی که تاریخ رسمی همواره تحریف‌شده و ایدئولوژیک جلوه می‌کند (Nosova, 2022). حافظه زنده وقتی پایان می‌یابد که روایت‌های تاریخی با ذهنیت مورخ بازآفرینی شده و به ساختارهای اجتماعی تبدیل شوند. در این حالت با تاریخ واقعی روبه‌رو نیستیم؛ بلکه با بازنمایی‌ای مواجه ایم که گذشته را به ابژه‌ای برای تحلیل، بازسازی یا حذف تبدیل کرده است. کوشش اصلی در این مسیر، زدودن تاریخ از ایدئولوژی و سیاست است؛ تلاشی که در مفهوم «حافظه‌میراث»^(۴) تجلی می‌یابد (Musatayeva & Yermagambetova, 2022:97). از نگاه نورا، تنها حافظه می‌تواند تاریخ را دوباره زنده، انسانی و پرشور سازد. پی‌یر نورا در ادامه مسیر بازسازی رابطه میان گذشته و حال تأکید می‌کند که با پایان حافظه زنده، ضرورت پیدایش راهکارهایی برای حفظ آن در جامعه احساس می‌شود. از این رو، نورا مفهوم «مکان‌های حافظه» را مطرح می‌کند؛ فضاها، نمادها و آیین‌هایی که حافظه جمعی را تثبیت و بازتولید می‌کنند و به‌عنوان واسطه‌ای میان گذشته و حال، از فراموشی تاریخی جلوگیری و زمینه‌ای برای استمرار حافظه فراهم می‌آورند.

۳. تحلیل زمینه‌ای و کاربرد نظریه

۳-۱. مکان‌های حافظه؛ پناهگاه هویت ملی در اندیشه نورا

در چارچوب نظری نورا، حافظه مفهومی جمعی و برآمده از زمینه‌های فرهنگی و تاریخی است، نه صرفاً تجربه‌ای فردی یا ذهنی. براین اساس، او ایده «مکان‌های حافظه» را مطرح می‌کند؛

فضاها، آیین‌ها، اشیاء یا متونی که حافظه جمعی در آن‌ها متمرکز می‌شود و تداوم می‌یابد. این مکان‌ها زمانی پدید می‌آیند که پیوندهای سنتی حافظه زنده و انتقال نسلی گسسته شود و جامعه برای حفظ ارتباط با گذشته به بازنمایی‌های بیرونی و نمادین روی آورد. این مفهوم نخستین بار در مقدمه مشهور نورا «بین حافظه و تاریخ» (۱۹۸۹) معرفی شد؛ متنی که به سرعت مرزهای جغرافیایی و رشته‌ای را درنوردید. نورا با الهام از عنوان کتاب «هنر حافظه» اثر فرانسس ای. بیتس، با رویکردی متفاوت، به جای حافظه دینی و فنون باستانی، بر نقش حافظه جمعی در شکل‌دهی هویت ملی فرانسه در عصر مدرن تأکید کرد و پیوند آن را با سیاست و ملت‌سازی نشان داد. مفهوم «مکان‌های حافظه» در این دیدگاه ساختاری چندلایه دارند و اشکالی متنوع را دربرمی‌گیرند؛ از نمادهای رسمی مانند بایگانی‌ها، پرچم سهرنگ، پانتئون،^(۵) موزه‌ها و طاق پیروزی،^(۶) تا شخصیت‌های ملی، رویدادهای فرهنگی و حتی آثاری ادبی مانند «در جست‌وجوی زمان از دست‌رفته» مارسل پروست. این گستره نشان می‌دهد که مکان حافظه صرفاً فضایی فیزیکی نیست، بلکه گره‌گاهی^(۷) نمادین است که میان گذشته، حال و هویت ملی پیوندی زنده برقرار می‌کند (Thai, 2001:97).

نورا حافظه را «پدیده‌ای دائمی و واقعی» می‌داند که انسان را به «حالتی ابدی» پیوند می‌زند (Tuncel, 2014: 113). منظور نورا از این «ابدیت» بُعد متافیزیکی نیست؛ بلکه نوعی پیوستگی فرهنگی و عاطفی با گذشته‌ای بنیادین است؛ گذشته‌ای که ورای زمان تاریخی، در قالب احساس استمرار، هویت و تعلق در زندگی اکنون حضور دارند. از این دیدگاه، «مکان حافظه» تجسم عینی پیوند حافظه با «ابدیت» است؛ جایی که گذشته، هرچند بازسازی شده و متأثر از اکنون، همچنان زنده می‌ماند و به شکلی نمادین استمرار می‌یابد. این مکان‌ها نه فقط بازتاب گذشته؛ بلکه عرصه‌ای برای بازشناسی هویت جمعی و پیوند جامعه با گذشته‌اند. بر همین اساس، جان آسمن^۱ تأکید می‌کند که مکان‌های حافظه، فضاهایی برای کنش جمعی هستند؛ جایی که گروه‌ها، گذشته مشترک خود را بازنمایی کرده و بر بنیاد آن احساس وحدت و هویت می‌سازند (ذکایی، ۱۳۹۰: ۸۱). در راستای این تلقی، می‌توان گفت که مکان‌های حافظه نقشی دوگانه در شکل‌گیری حافظه جمعی دارند: هم نماد و حامل تاریخ هستند و گذشته را به‌عنوان بخشی از هویت بازمی‌نمایند و هم نشانه‌ای از گسست می‌باشند؛ زیرا حافظه جمعی دیگر به‌صورت طبیعی در زندگی روزمره منتقل نمی‌شود و نیازمند ثبت و نگهداری در مکان‌های خاص است (Nora, 2001). از این رو، می‌توان استدلال کرد که حافظه جمعی دقیقاً در بستر «مکان‌های حافظه» شکل می‌گیرد؛ مکان‌هایی که در سه وجه مادی، کارکردی و نمادین قابل شناسایی هستند (Montaño, 2008: 88). وجه مادی شامل بناهای تاریخی، مقبره‌ها و یادمان‌هایی است که

به صورت عینی گذشته را بازتاب می‌دهند. شکل عملکردی مکان‌های حافظه به فعالیت‌ها و نشانه‌هایی اشاره دارد که حافظه را در زندگی اجتماعی زنده نگه می‌دارند؛ مانند تصاویر روی اسکناس‌ها، نام‌گذاری خیابان‌ها به نام شخصیت‌های تاریخی یا اعطای جوایز به یاد رویدادهای مهم. این سازوکارها کمک می‌کنند تا حافظه جمعی به طور فعال در جریان روزمره جامعه حضور داشته باشد.

در نهایت، شکل نمادین که نقشی محوری در پشتیبانی از حافظه جمعی دارد، متکی بر نمادها و تصاویر فرهنگی است. نمادهایی که با بار تاریخی خود پیوستگی حافظه را حفظ می‌کنند؛ به ویژه هنگامی که ارتباط طبیعی نسل‌ها با گذشته قطع می‌گردد. در چنین شرایطی، مکان‌های حافظه به مثابه تکیه‌گاه‌های رسمی عمل می‌کند و امکان انتقال گذشته به آینده را فراهم می‌آورند. با این رویکرد، فرارا (۲۰۲۴) نشان می‌دهد که مکان‌های حافظه نه تنها ابزار یادآوری تاریخ هستند؛ بلکه در بستر بحران، کنشگرانی فعال در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی نیز محسوب می‌شوند. آن‌ها با پیوند دادن خاطره جمعی و ایجاد امکان گفت‌وگو و مشارکت مدنی، ماهیتی چندلایه پیدا می‌کنند؛ هم حافظ گذشته‌اند و هم عامل مؤثر حال. بنابراین، همین کارکرد دوسویه است که نقش نمادین و عملکردی مکان‌های حافظه را در بازسازی هویت جمعی و تداوم تاریخی پررنگ می‌سازد.

نمونه شاخص مکان حافظه «باستیل» در فرانسه است که نماد انقلاب و دگرگونی‌های اجتماعی به شمار می‌رود (Nora, 2014; Nosova, 2021: 217). با این حال، مکان حافظه صرفاً مادی نیست؛ آیینی چون «یک دقیقه سکوت» نیز می‌تواند چنین نقشی ایفا کند (Musatayeva & Yermagambetova, 2022). این سکوت، یادآور رویدادهای تاریخی و عامل وحدت موقت افراد است و نشان می‌دهد حافظه جمعی نه تنها در بناها و موزه‌ها؛ بلکه در آیین‌ها و تجربه‌های نمادین نیز شکل می‌گیرد؛ سکوتی که نه نشانه فراموشی؛ بلکه تجلی «یادآوری جمعی» است. از این منظر، مکان حافظه بیش از مادیت، به کارکرد یادآورانه و پیوندش با احساسات تاریخی معنا می‌یابد. پژوهش‌های معاصر نیز بر نقش آیین‌ها، نمادها و فضاهای بینادهنی در تداوم حافظه تأکید دارند. بنابراین، تحلیل مکان حافظه باید فراتر از اشیای ملموس، به تجربه‌های فرهنگی و لحظات عاطفی مشترک بپردازد. با این حال، اگر این مکان‌ها در گفتمان عمومی بازخوانی و بازآفرینی نشوند، به تدریج تهی از معنا شده و به عناصر تشریفاتی بدل می‌گردند. از این رو، حیات مکان حافظه وابسته به مشارکت فعال جامعه و بازتولید در بسترهای فرهنگی نو است.

به باور نورا، مکان‌های حافظه حامل دو عنصر متضاد در معنای نمادین خود هستند: «مکان‌های غالب» و «مکان‌های مغلوب» (Nora, 1999: 39). مکان‌های غالب نماد پیروزی و اقتدار ملی هستند و عمدتاً در مناسک و آیین‌های رسمی نمود می‌یابند؛ در مقابل، مکان‌های

مغلوب حامل خاطرات زنده جوامع محلی‌اند و از ارزش فرهنگی بالاتری برخوردارند. این مکان‌ها محدود به فضاهای فیزیکی نیستند؛ بلکه اشیاء، نمادها و پدیده‌هایی را در بر می‌گیرند که حافظه جمعی را شکل می‌دهند. کارکرد اصلی این مکان‌ها، توقف جریان زمان و مقابله با فراموشی تاریخی است.

۳-۲. حافظه، ملت و جمهوریت؛ تحلیلی بر طرح «مکان‌های حافظه»

طرح «مکان‌های حافظه» تلاشی بود برای عبور از تاریخ‌نگاری خطی و عقلانی و رسیدن به فهمی ژرف‌تر از گذشته از طریق «نقاط چگال حافظه»؛^(۸) نقاطی که در آن تجربه زیسته، خاطره و هویت به هم می‌آمیزند و بازتابی از تاریخ غیررسمی و چندلایه جامعه‌اند. این رویکرد امکان مقاومت در برابر فراموشی تحمیلی و روایت‌های مسلط را فراهم می‌کند. نقطه عزیمت این رویکرد، بحران حافظه در فرانسه مدرن پس از جنگ جهانی دوم و فروپاشی سنت‌های شفاهی است. حافظه ملی که روزگاری ابزار یکپارچه‌سازی دولت - ملت بود، جای خود را به حافظه‌های متکثر قومی، محلی و طبقاتی داده و «مکان‌های حافظه» ضرورت تاریخی یافته‌اند.

ملت‌سازی در فرانسه همواره با برجسته‌سازی حافظه همراه بوده است. دولت مدرن با تکیه بر پرچم، سرود مارسیز، شعارهای جمهوری خواهانه، آیین‌های عمومی و تاریخ‌نگاری رسمی، حافظه‌ای واحد ساخت تا هویت جمعی شکل گیرد. «حافظه ملت» نزدیک‌ترین گونه حافظه به دولت مدرن است؛ رسمی و سازمان‌یافته، ابزار تثبیت هویت ملی و یکسان‌سازی تجربه‌های تاریخی، و به تعبیر نورا: «آخرین تجسم وحدت خاطره و تاریخ» است (Nora, ۱۹۸۹: 11)، که به تدریج با مقاومت حافظه‌های حاشیه‌ای و اقلیت‌ها روبه‌رو شد.

پویایی میان حافظه رسمی و حافظه‌های حاشیه‌ای، در مجموعه چندجلدی «مکان‌های حافظه» (۱۹۸۴-۱۹۹۲) به خوبی منعکس شده است. در جلد نخست از این مجموعه با عنوان «جمهوری» نشان می‌دهد که جمهوری فرانسه فراتر از یک نظام سیاسی، نهادی حافظه‌ساز بوده است و از طریق آموزش سکولار، نمادهای ملی و چهره‌های اسطوره‌ای، انقلاب و ارزش‌های جمهوریت را در ذهن جامعه زنده نگه می‌دارد. بیانیه حقوق بشر و شهروند ۱۷۸۹^(۹) سنگ بنای این حافظه بنیادین است و نظام آموزشی نقش محوری در انتقال آن دارد. نمادهایی مانند پرچم سه‌رنگ، سرود مارسیز^۱ و تصویر «ماریان»^۲ حافظه مشترک را تثبیت و گذشته انقلابی و هویت مدنی ملت را یادآوری می‌کنند. نورا در جلد دوم، با تمرکز بر مفهوم «ملت» نشان می‌دهد حافظه ملی بر پایه روایت‌های تاریخی، نمادها و آیین‌های رسمی ساخته می‌شود تا هویتی همگن و اقتدارمحور شکل گیرد؛ اما این حافظه از طریق حذف یا به حاشیه راندن روایت‌های اقلیت‌ها نیز تثبیت می‌شود. بدین ترتیب، ملت در نگاه او، محصول انتخاب‌های فرهنگی و تاریخی خاصی

1. La Marseillaise

2. Marianne

است که گذشته را جهت‌دهی و هویتی جمعی را تثبیت می‌کند. در جلد سوم، تاریخ نگار فرانسوی، افق تحلیل خود را فراتر می‌برد و نشان می‌دهد حافظه شبکه‌ای متکثر از خاطرات محلی، قومی، مذهبی و فرهنگی است. وی با تمرکز بر دیدگاه‌های متعارض و متکثر حافظه‌ها در جامعه فرانسو، نقش حافظه‌های منطقه‌ای، سنت‌های دینی گوناگون، همچنین حافظه‌های استعماری و پسااستعماری در شکل‌دهی به هویت جمعی را گوشزد می‌کند تا نشان دهد هویت معاصر، برآمده از تنوع تجربه‌های به حاشیه رانده شده و ناگفته است.

نورا در مقاله «جشن جهانی حافظه» (۲۰۰۵)، «تورم حافظه» و «حافظه‌گرایی» را نقد می‌کند؛ وضعیتی که حافظه را به کالایی فرهنگی بدل می‌کند و از تجربه زیسته جدا می‌سازد. او برای مقابله با این خطرها، در اثر دیگر خود، «حال. ملت. حافظه» (۲۰۱۱)، حافظه را پدیده‌ای پویا می‌بیند که نه تنها گذشته را بازتاب می‌دهد؛ بلکه در شکل‌دهی به حال و آینده نقش دارد و عرصه کشاکش میان روایت‌های رسمی و غیررسمی است. پرسش‌های نورا درباره بازنمایی حافظه افق تازه‌ای برای تاریخ‌نگاری معاصر می‌گشاید و مرز تاریخ و حافظه را به گفت‌وگوی انتقادی باز می‌کند. در نهایت، آنچه این اندیشمند پیش می‌کشد، فراتر از یک چارچوب نظری صرف درباره حافظه، به مثابه دعوتی برای بازاندیشی در باب تاریخ، هویت و نقش حافظه در جهان معاصر عمل می‌کند. نورا با تأکید بر چندصدایی بودن حافظه، ما را به پذیرش پیچیدگی‌ها، تعارض‌ها و تنوع‌های درون هویت ملی فرا می‌خواند؛ هویتی که تنها با شناسایی و به رسمیت‌شناختن حافظه‌های متکثر می‌تواند کامل و پایدار باقی بماند.

۴. نتیجه

پژوهش حاضر بر تمایز نظری، مفهومی و گفتمانی میان دو شیوه‌ی اساسی بازنمایی گذشته؛ «حافظه زنده» و «تاریخ رسمی» استوار است. این تمایز به مثابه رویکردی تحلیلی - انتقادی در بستر مطالعات حافظه، تاریخ فرهنگی و جامعه‌شناسی معاصر تلاش دارد رابطه میان حافظه، مکان، هویت و قدرت را در متن جامعه مدرن بازخوانی و بازتحلیل کند. در نگاه پی‌یر نورا، حافظه در جوامع سنتی، بافتی زنده، حسی، آیینی دارد. این حافظه در بدن‌ها، فضاها، آیین‌ها و تجربه‌های عاطفی جامعه جاری است و نوعی مقاومت فرهنگی در برابر فراموشی تاریخی ایجاد می‌کند. در حالی که تاریخ، برساخته‌ای مدرن است؛ دانشی سامان‌یافته، آرشیوی و مبتنی بر اسناد و تحلیل عقلانی که در قالب روایتی منسجم و به ظاهر بی‌طرف، گذشته را در قالبی واحد و اقتدارمحور بازسازی می‌کند و روایت‌های متکثر را به حاشیه می‌راند. در دوران معاصر و با زوال سنت‌های شفاهی، مرگ حاملان حافظه و سلطه روایت‌های رسانه‌ای - سیاسی، حافظه زنده با تهدید گسست مواجه شده است. این روند به «تسخیر حافظه توسط تاریخ» و تضعیف پیوندهای جمعی در جهان مدرن می‌انجامد؛ فرایندی که در آن تاریخ رسمی، حافظه زنده را به بازنمایی ساختاریافته، عقلانی و اغلب مسطح تقلیل می‌دهد. این فرایند نه تنها دگرگونی در شیوه بازنمایی

گذشته را نشان می‌دهد؛ بلکه نشانه‌ای از افول سنت‌های حافظه‌ای و تضعیف پیوندهای اجتماعی و عاطفی در جوامع مدرن است که بازتاب‌دهنده گسستی معرفتی در قلب مدرنیته‌اند. در این چارچوب، «مکان‌های حافظه» جایگاهی محوری دارند؛ نقاطی که حافظه‌های پراکنده در آن‌ها متمرکز می‌شوند و در برابر فراموشی و روایت‌سازی ایدئولوژیک مقاومت می‌کنند. این مکان‌ها صرفاً بناها و موزه‌ها نیستند؛ بلکه آیین‌ها، اشیاء و تجربه‌های مشترک را نیز دربرمی‌گیرند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که دولت-ملت مدرن، برای تثبیت اقتدار و ایجاد هویت یکدست، سیاست‌های حافظه‌ساز خود را به گونه‌ای اجرا کرده‌اند که صدای اقلیت‌ها و روایت‌های فرعی به حاشیه رانده شوند. تاریخ رسمی، با هدف همسان‌سازی هویتی، روایت‌های جایگزین را سرکوب کرده و حافظه تاریخی را به ابزاری برای مشروعیت سیاسی و انسجام هویت ملی تبدیل کرده است. از این رو، بازگشت به حافظه زنده و احیای مکان‌های حافظه ضرورتی برای بازسازی هویت جمعی و مقابله با تحریف تاریخی است.

این پژوهش با تکیه بر مفاهیم «مکان‌های حافظه» و «تاریخ از پایین»، در پی آشکارسازی شکاف میان حافظه مردمی و تاریخ رسمی در بستر دولت-ملت‌های مدرن است. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که مکان‌های حافظه، در عین حال که کانون هویت جمعی‌اند، نشانه‌ای از افول حافظه زنده نیز محسوب می‌شوند. از این رو، بازاندیشی در مفهوم حافظه برای احیای روایت‌های چندلایه و مقاومت در برابر فراموشی و یکسان‌سازی تاریخی ضرورتی اساسی است. این دستاورد افقی تازه برای تاریخ‌نویسی چندصدایی می‌گشاید که می‌تواند به بازسازی هویت فرهنگی و تقویت انسجام اجتماعی بینجامد.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. جامعه‌ای که در ذهن اعضایش ساخته می‌شود و از طریق تخیل جمعی، واقعیت اجتماعی پیدا می‌کند. (اندرسون، ۱۹۹۱: ۶).
۲. حافظه نه فقط «ذهنی» یا «نوشتاری»، بلکه «بدنی» است. بدن با تکرار عادت‌ها، آیین‌ها و حرکات، خاطره را حفظ و منتقل می‌کند. (نگاه کنید به «مفهوم حافظه زنده در بدن‌های اجتماعی» نورا، ۱۹۸۹: ۷-۲۴ یا «بدن‌های خاطره مند» کانتون، ۱۹۸۹: ۷۲).
۳. به این معنا که حافظه تابعی است از اقتضانات، الزامات، و نیازهای طبیعی سوژه در موقعیت خاص (فاضلی، ۱۳۹۱: ۱۱).
۴. حافظه مدرن بازاندیشانه‌ای است که گذشته را با همه پیچیدگی‌ها، رنج‌ها و تناقض‌ها می‌پذیرد و آن را زمینه‌ای برای خودشناسی و بازسازی هویت جمعی می‌سازد (نورا، ۱۹۹۹).
۵. نماد تجمع حافظه‌های رسمی، تاریخی و ملی است که در آن «فهرمانان ملی» و «مفاخر» کشور دفن می‌شوند (نورا، ۱۹۸۹).

۶. یادبودی است برای سربازان کشته‌شده در جنگ‌های ناپلئونی که به‌گفته نورا، نمادی از حافظهٔ جمعی جنگ، فداکاری و هویت ملی است و از طریق معماری باشکوه و آیین‌هایی چون رژه‌ها و ادای احترام به سرباز گمنام تثبیت می‌شود (نورا، ۱۹۸۹).

۷. یعنی مکان‌های حافظه فقط فضاهای فیزیکی نیستند، بلکه مانند نقطه‌ای هستند که عناصر مختلف (نمادها، رویدادها، آثار ادبی) در آن به هم وصل می‌شوند و ارتباط معنایی و نمادین ایجاد می‌کنند.

۸. «چگال» به معنای تراکم و فشردگی معانی، خاطرات، و احساسات تاریخی است. عبارت «نقطهٔ چگال حافظه» یا به تعبیر اصلی *lieux de mémoire* (به فرانسوی، از نظریه‌ی پیر نورا) اشاره به مکان‌ها، نمادها یا پدیده‌هایی دارد که در آن‌ها حافظهٔ جمعی یک جامعه متراکم و متبلور شده است (نورا، ۱۹۸۹).

۹. بیانیهٔ ۱۷۸۹ نه تنها یک متن حقوقی یا سیاسی؛ بلکه یک «مکان حافظه» است که ارزش‌ها و اصول انقلاب فرانسه را در قالب نمادین و رسمی در ذهن جامعه زنده نگه می‌دارد و بدین ترتیب، به تثبیت جمهوریت به عنوان یک نهاد حافظه‌ساز و فرهنگی کمک می‌کند.

منابع

- احمدی، محیا و مزدک انوشه (۱۳۹۸). طبقه‌بندی واژه‌های مرکب زبان فارسی از منظر نظریهٔ صرف توزیعی، *پژوهش‌های زبانی*، سال ۱۰، شماره ۲، ۱-۲۰.
- انوشه، مزدک (۱۳۹۴). فرافکن‌های نمود و زمان در صفت‌های فاعلی مرکب بر پایهٔ نظریهٔ صرف توزیعی. *ماهنامهٔ جستارهای زبانی*، دوره ۶، شماره ۵، ۴۹-۷۲.
- انوشه، مزدک (۱۳۹۷). بازنگری در تصریف زمان گذشته در زبان فارسی بر پایهٔ نظریهٔ صرف توزیعی، *ماهنامهٔ جستارهای زبانی*، دوره ۹، شماره ۱، ۵۷-۸۰.
- آرمین، امیر، و علی‌خانمحمدی، علی (۱۴۰۲). تاریخ فرهنگی آشوریان، از سیاست حافظه تا سیاست بایگانی (مطالعهٔ موردی ضایعه‌های فرهنگی جنگ جهانی اول)، *مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی)*، ۳۰ (۱)، ۴۶۹-۴۴۷.
- احمدی، اسدالله (۱۳۸۷). *تاریخ و خاطرهٔ جمعی: پژوهشی در تاریخ و خاطرهٔ جمعی در افغانستان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*. دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- ذکایی، سعید (۱۳۹۰). «مطالعات فرهنگی و مطالعات حافظه»، *مطالعات اجتماعی ایران*، ۵ (۳)، ۷۲-۹۶.
- ذکایی، سعید، و والا، مسیحا (۱۳۹۹). سیاست حافظه، حافظهٔ فرهنگی و ترومای فرهنگی در تاریخ معاصر ایران». *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱۶ (۵۸)، ۳۳-۱۱.
- رسولی، محمد (۱۳۹۴). نگاهی به روابط برون‌گروهی دیاسپورای ارمنی با تکیه بر مفهوم "حافظهٔ جمعی" (مطالعه‌ای انسان‌شناختی در ارمنهٔ ایران)، *علوم اجتماعی*، ش ۷۰، ۳۶۸-۳۱۳.
- رسولی، محمد، و فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۸). حافظه و دین در ایران: تحولات و چشم‌اندازها، *علوم اجتماعی (دانشگاه علامه طباطبائی)*، ۲۶ (۸۶)، ۷۸-۴۱.
- زینلی‌گنابادی، فاطمه، و ذاکری‌جعفری، نرگس (۱۴۰۱). نقش شعر و موسیقی در ماندگاری آیین‌های نوروزی بر اساس نظریهٔ حافظهٔ جمعی هالبواکس، *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ۱۴ (۲)، ۹۷-۷۹.
- سروش‌فر، زهره، باستانی، سوسن و موسوی‌خامنه، مرضیه (۱۴۰۰). حافظه و هویت (مطالعهٔ تقویم‌های غیررسمی در دوران پس از انقلاب)، *فصلنامهٔ انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال هفدهم، ش ۶۴، ۶۶-۴۱.
- صادقی‌جقه، سعید (۱۴۰۱). سیاست حافظه، خاطرهٔ جمعی و امنیت ملی، *پژوهش‌های راهبردی*، ۲۵ (۳)، ۵۱-۷.

- عبداللهی چندانق، حمید، و آوریده، سولماز (۱۴۰۳). میرزا کوچک خان جنگلی میان حافظه و تاریخ؛ مزارهای میرزا به مثابه مکان‌های حافظه، *مطالعات تاریخ فرهنگی*، ش ۵۹، ۱۲۳-۹۱.
- عباسی، زهرا؛ سامانیان، کورس، و زاهد زاهدانی، سید سعید (۱۳۹۷). قابلیت شکل‌گیری و ثبت حافظه جمعی در روند پاکسازی نقاشی‌های دیواری، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، ۹ (۴)، ۹۷-۱۲۰.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۱). حافظه تاریخی، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۱۷۵.
- فرزید، محمدمهدی؛ جانعلیزاده چوبیستی، حیدر؛ و علیوردینیا، اکبر (۱۳۹۶). *جامعه‌شناسی حافظه جمعی: حوزه مطالعاتی پارادایمیک یا ناپارادایمیک؟*، راهبرد و فرهنگ، ش ۴۰، ۷۰-۳۸.
- کاشفی‌فرد، مهدی، و منتظر قائم، مهدی (۱۴۰۳). رسانه‌های شدن و سیاست حافظه جمعی؛ فراترکیب مطالعات حافظه رسانه‌ای شده، *مطالعات راهبردی فرهنگ*، ۴ (۳)، ۱۰۴-۷۵.
- کاظمی، کاظم، و زاهدی، سید سعید (۱۳۸۸). حافظه جمعی و ابعاد آن: بررسی موردی حوزه علوم دینی شهر شیراز، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۵ (۱۵)، ۹۲-۶۹.
- کریمی، علی (۱۳۹۲). حافظه جمعی و فرایند هویت‌یابی: تأملاتی سیاست‌گذارانه، *مطالعات ملی*، ۱۴ (۲)، ۲۶-۳.
- میرزایی، حسین (۱۴۰۳). *سیاست حافظه و هویت مهاجرتی: مردم‌نگاری حافظه جمعی مهاجران افغانستانی (مطالعه‌ای در شهرک قائم قم)*، *مطالعات فرهنگ و هنر آسیا*، ۳ (۲)، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نورایی، مهرداد (۱۳۸۳). هویت و حافظه جمعی، *اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، شماره ۲۰۷-۲۰۸، ۴۵-۴۲.
- Abbasi, Z., Samanian, K., and Zahid Zahedani, S.S. 2018, The Possibility of Forming and Recording Collective Memory in the Process of Cleaning Murals, *Cultural Sociology*, 9 (4), 97-120. [In Persian].
- Armin, Amir, and Ali khanmohammadi, A. 2023, Assyrian Cultural History, From the Politics of Memory to the Politics of Archival (A Case Study of Cultural Losses of World War I), *Sociological Studies (Social Sciences Journal)*, 30 (1), 447-469. [In Persian].
- Ahmadi, A. 2008, History and Collective Memory: A Research on History and Collective Memory in Afghanistan, (Master's Thesis). Faculty of Social Sciences, University of Tehran. [In Persian].
- Allier Montaño, E. 2008, Lugar de memoria: ¿Un concepto para el análisis de las luchas memoriales? El caso de Uruguay y su pasado reciente. *Cuadernos del CLAEH, 2ª serie*, 31(96-97), 87-109.
- Anderson, B. 1983, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso.
- Assmann, A. 2008, Transformations between history and memory, *Social Research*, 75 (1), 49-72.
- Baker, K. 2012, Identity, memory and place. *The Word Hoard*, 1(1), Article 4. <https://ir.lib.uwo.ca/wordhoard/voli/iss/4>.
- .University Press.
- Ebadollahi Chenzanagh, H, and Avorideh, S. 2024, Mirza Kuchak Khan Jangli between Memory and History; Mirza's Tombs as Places of Memory, *Cultural History Studies*, No. 59, 91-123. [In Persian].

- Farzbod, M.M., Janalizadeh Choobbasti, H; and Alivardinia, A. 2017, "Sociology of Collective Memory: A Paradigmatic or Non-Paradigmatic Field of Study?", *Strategy and Culture*, No. 40, 38-70. [In Persian].
- Fazeli, N. 2012, Historical Memory, *History and Geography Month*, No. 175. [In Persian].
- Ferrara, A. 2024, When the past meets the present: The role of memory sites in time of crisis in Chile, *Memory Studies*, 17 (1), 1–17. <https://doi.org/10.1177/17506980241283891>.
- Halbwachs, M. 1980, *The collective memory* (Original work published 1950), Harper & Row.
- Halbwachs, M. 1992, *On collective memory* (L. A. Coser, Trans.), University of Chicago Press.
- Kashfifard, M, and Montazerghaem, M. 2004, Mediaization and the Politics of Collective Memory; A Metasynthesis of Mediated Memory Studies, *Strategic Studies of Culture*, 4 (3), 75-104. [In Persian].
- Kazemi, K, and Zahedi, S.S. 2009, Collective Memory and Its Dimensions: A Case Study of the Religious Sciences Department of Shiraz, *Cultural Studies and Communications*, 5 (15), 69-92. [In Persian].
- Karimi, A. 2013, Collective Memory and the Process of Finding Identity: Policy-Making Reflections, *National Studies*, 14 (2), 3-26. [In Persian].
- Krawczk, J., & Balcer, M. 2021, Pierre Nora's 'Sites of Memory' and the Social Aspect of Issues in Built Heritage Conservation, *Protection of Cultural Heritage*, (12), <https://doi.org/10.35784/odk.2673>.
- Lewicki, J. 2018, Polish Memorial Places - changes in interpretation and problems of protection in the 21st century, *Protection of Cultural Heritage*, (5), 103–113. <https://doi.org/10.35784/odk.862>.
- Mirzaei, H. 2024, The politics of memory and migratory identity: An ethnography of collective memory among Afghan migrants (A study in Qaem Township, Qom). *Asian Cultural and Art Studies*, 3(2), Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Montaño ,E.A. 2008, Places of memory, Is the concept applicable to the analysis of memorial struggles? The case of Uruguay and its recent past", *Cuad.Claeh*, vol.4, 1-26.
- Mosinyan, D. 2018, History and memory. *WISDOM*, 2 (11), 66–70.
- Musatayeva, F. M., & Yermagambetova, K. S. 2022, The concept of "places of memory" by Pierre Nora: Practices of commemoration. *Culture and Politics Series*, 2(80). <https://doi.org/10.26577/jpcp.2022.v80.i2.09>.
- Nora, P. (1984–1992). *Les lieux de mémoire* (Vols. 1–3). Gallimard. [Ed.].
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, (26), 7–24.
- Nora, P. (1999). *Between memory and history: The problem of places of memory* (D. Hapaeva, Trans.). Publishing House of St. Petersburg University. [In Russian].

- Nora, P. (2001). *Realms of memory: Rethinking the French past* (A. Goldhammer, Trans.; Vol. 1). Columbia University Press.
- Nora, P. (2005). The global celebration of memory. *Neprikosnovennyj Zapas*, (2-3), 40-41.
- Nora, P. (2011). *Présent, nation, mémoire*. Gallimard.
- Nora, P. (2014). *Present, nation, memory* (A. Repi, Trans.). Kyiv: KLIO. (Original work published in French).
- Nouraei, Mehrdad (2004). "Identity and Collective Memory". *Political-Economic Information*, No. 207-208, 42-45. [In Persian].
- Nosova, H. (2021). Pierre Nora's concept of contrasting memory and history. *International Journal of Philosophy*, 9(4), 216-220. <https://orcid.org/0000-0002-3846-7832>.
- Olick, J. K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17 (3), 338-348.
- Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (2011). Introduction. In J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy (Eds.), *The collective memory reader* (pp. 3-62). Oxford University Press.
- Rasouli, M. (2015). "A Look at the Outgroup Relations of the Armenian Diaspora Based on the Concept of "Collective Memory" (An Anthropological Study of the Armenians of Iran)". *Social Sciences*, Vol. 70, 313-368. [In Persian].
- Rasouli, M., and Fazeli, N. 2019, Memory and Religion in Iran: Developments and Perspectives, *Social Sciences (Allameh Tabatabaei University)*, 26 (86), 41-78. [In Persian].
- Ricœur, P. 2004, *Memory, history, forgetting* (K. Blamey & D. Pellauer, Trans.), University of Chicago Press.
- Sadeghi-Jagheh, Saeed. 2019, The Politics of Memory, Collective Memory, and National Security, *Strategic Studies*, 25 (3), 7-51. [In Persian].
- Soroushfar, Z., Bastani, S., & Mousavi Khameneh, M. 2021, Memory and identity: A study of informal calendars in the post-revolutionary era. *Iranian Journal of Cultural and Communication Studies*, 17(64), 41-66.
- Schwartz, B. 1997, Collective memory and history: How Abraham Lincoln became a symbol of racial equality, *The Sociological Quarterly*, 38 (3), 469-496.
- Schwartz, B. 1991, Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington, *American Sociological Review*, 56(2), 221-236. .Doi:10.2307/2095781.
- Schuman, H., & Scott, J. 1989, Generation and Collective Memories, *American Sociological review*, 54 (3).359-381. DOI: 10.2307/2095611.
- Schuman, H., Akiyama, H., & Knauper, B. 1998, Collective Memories of Germans and Japanese About the past Half-Century, *Memory*, 6 (4).

- Schwartz, B., & Schuman, H. 2005, History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, *American Sociological Review* 70(2), 183-203.
- Thai, H. T. H. 2001, Review essay: Remembered realms: Pierre Nora and French national memory, *Journal of Modern History*, 76 (2), 350–375. <https://doi.org/10.1086/420783>.
- Tuncel, T. K. 2014, A review of the social memory literature: Schools, approaches and debates, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1(15), 77–125.
- Zerubavel, E. (2009). *Social mindscapes: An invitation to cognitive sociology*. Harvard University Press.
- Zeinli-Gonabadi, F, and Zakeri-Jafari, N. 2019, The Role of Poetry and Music in the Persistence of Nowruz Rituals Based on Halbwachs's Theory of Collective Memory, *Sociology of Art and Literature*, 14(2), 79-97. [In Persian].
- Zokaei, S. 2011, Cultural Studies and Memory Studies, *Iranian Social Studies*, 5 (3), 72-96. [In Persian].
- Zokaei, S, and Vala, M. 2019, The Politics of Memory, Cultural Memory, and Cultural Trauma in Contemporary Iranian History, *Cultural Studies and Communication*, 16 (58), 11–33. [In Persian].